

CZEGLÉDY SÁNDOR

A Batthyány-kódex és az Óvári graduál közös leírója

Négy évvel ezelőtt, amikor egy liturgiátörténeti kérdés vizsgálata közben a debreceni kollégiumi Nagykönyvtár birtokában levő *Óvári graduállal* (a továbbiakban = *ÓG*) foglalkoztam, és azt a *Batthyány-kódexnek* (a továbbiakban = *BK*) a *Nyelvemléktár* XIV. kötetében kiadott szövegével összehasonlítottam, feltűnt a két kódex első 46 lapjának szinte teljes egyezése. A tartalmi megegyezés magában véve nem lett volna feltűnő, hiszen a ránk maradt protestáns graduálok törzsanyaga többé-kevésbé ugyanaz, és a két kódex rokonságát már azelőtt is megállapították.¹ Én azonban a helyesírásbeli sajátosságok egyezésére is felfigyeltem, különösen mikor azt láttam, hogy a *BK*-nek VOLF György által kiemelt helyesírásbeli sajátosságai² az *ÓG*-ban is pontosan ugyanazokon a lapokon, ugyanazokon a helyeken és ugyanazokban a szavakban fordulnak elő, mint a *BK*-ben. De még ennél is feltűnőbb volt a két graduál első 46 lapjának szövegbeosztásbeli egyezése. Vannak lapok, amelyeken mindkét kódexben ugyanaz a betűtükör: teljesen azonos a betűk mennyisége és elhelyezése. Mindezek alapján már 1957-ben kifejeztem azt a feltevésemet, hogy a két kódexet ugyanarról az anyaszövegről másolták, vagy talán az egyiket a másikról.

A pusztá feltevésen azonban nem mehettem túl, mert 1957-ben a *BK*-nek csak a nyomtatott szövegét tarthattam szem előtt. Most azonban, miután a Debreceni Egyetemi Könyvtár a *BK* mikrofilmjét megszerezte, és azt az *ÓG*-lal összehasonlíthattam, arra az eredményre kellett jutnom, hogy a két kódex közötti egyezés nagyobb, mint 1957-ben gondoltam, sőt egyenesen arról van szó, hogy az egész *BK*-et és az *ÓG* 1—46., 49—159. lapjait ugyanaz a kéz írta.

Az *Óvári graduál* néven ismert kézirat voltaképpen kolligátum. A kétféle papíron és egy kézzel írt alapszöveget az 1—46., valamint a 49—159. lapokon találjuk; a 47—48. lapokra későbbi kéz írta be a *Jer hirdessük a mi Urunknak nagy ditső baj vivását* kezdetű himnuszot; a 159—160. lap alsó fele hiányzik, de ragasztással van pótolva, és a beragasztott más minőségű papíron JEREMIÁS próféta első lamentációja kezdődik, amely azután — szintén későbbi kézzel írva — a 168. lap aljáig tart. Innen kezdve a 246. lap aljáig többféle, későbbi kézzel beírt énekeket és üres lapokat találunk. A 247—248. lapot már a bekötés után tépték ki; ezen — a bennmaradt csomak szerint — szintén később beírt szöveg lehetett.

¹ Vö. HARSÁNYI István: *A Ráday-graduál*. Irod.-tört. Közl. 1926. 230. 1.

² *Nyelvemléktár*. XIV. kötet. *Régi magyar kódexek*. Bp. 1890. XLI. 1.

A kéziratot bizonyára bekötött állapotban juttatták a debreceni kollégium könyvtárába 1790-ben. A következő két bejegyzés ugyanis a könyvkötő által beragasztott előzéken olvasható: „*Pro amplianda Bibliotheca Debretzi-nensi, Antiquum hocce Manuscriptum Ecclesiae primum Ováriensis, tandem Jaurinensis, mittit Samuel Hevesy. Ecclesiae Nagy Igmándiensi Verbi Divini Minister, in Jcottu Komáromiensi. Anno 1790.*” — Alatta más kézzel: „*Debíta cum gratiarum a tione accepit, atque in Bibliothecam memorati Collegii Ref Debrecinensis intulit die 15a Augusti 1791. Paulus Sárvári p. t. Bibliothecarius mpr.*”

Az előző bejegyzés, amely nyilván magának HEVESY Sámuelnek a kézírása, a kódex első ismertetőjét, KÁLMÁN Farkast arra a téves feltevésre indította, hogy graduálunkat HUSZÁR Gál vitte magával Debrecenből Magyaróvárra.³ Ez a megjegyzés azután számos kutatónak okozott csalódást: 1882 óta sokan fordultak a könyvtárhoz azzal a reménységgel, hogy hátha ebben a kódexben megtalálhatják a kéziratát annak a HUSZÁR Gál-féle énekeskönyvnek, amelyet SZILVÁS-ÚJFALVI ANDERKÓ Imre szerint 1560-ban bocsátott volna ki *Isteni Dicsiretek es Psalmusok* címmel.⁴ KÁLMÁN Farkas azonban éppen megfordítva gondolta, mint ahogy tényleg történt: HUSZÁR Gál nem Debrecenből ment Óvárra, hanem Óvárról jött — Kassán át — Debrecenbe, ahonnet tudomásunk szerint nem is tért vissza Óvárra.

Annál bátrabban elfogadhatjuk HEVESY Sámuelnek a kézirat előző tulajdonosaira vonatkozó közlését. HEVESY Sámuel hasonlónevű apja és a nagyigmándi lelkészségben elődje debreceni, majd utrechti⁵ tanpályája után éppen a győri református egyház iskolájában volt tanító,⁶ és nem lehetetlen, hogy — mint a történelem iránt különösen érdeklődő férfiú⁷ — itt ismerkedett meg graduálunk sorsával, amiről azután fiát is tudósította. Figyelemreméltó körülmény az is, hogy az ellenreformáció által 1674-ben megszüntetett magyaróvári református egyházközség okiratai közül kettő éppen a győri református egyház levéltárába került.⁸ Az ellenreformáció később, 1749-ben ezt az egyházat is megszüntette,⁹ és adatunk van arra, hogy ezután az egyházközség könyveinek egy részét más gyülekezetbe próbálták átmenteni.¹⁰ De akárhogy és akármikor került is a kódex ifj. HEVESY Sámuelhez, fenti bejegyzésének az is lehetett az alapja, hogy a régi tulajdonosok neve¹¹ rá volt írva a graduál

³ *Debreceni Prot. L.* 1882. 75. l.

⁴ 1602-ben kiadott énekeskönyvének (RMK. I., 376.) előszavában.

⁵ Id. HEVESY Sámuel életrajzára nézve ld. ZOVÁNYI Jenő *Cikkei a Theológiai Lexicon részére.*

⁶ LISZKAY József: *A nagy-győri evangéliomilag reformált egyház múltja és jelene.* Győr, 1868. 51. l.

⁷ Mindkét HEVESY életét és műveit számontartja SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.*

⁸ Mindkét okmány másolatát közli LISZKAY József: *I. m.* 161—164. l. — KÁLMÁN Farkas „biztosnak” mondja, hogy a graduál 1674-ben került Győrbe, és TÓTH Ferenc: *A helv. hitv. túl a dunai püspökök élete* (Győr, 1808) c. művére hivatkozva úgy véli, hogy „talán” az akkor Óvárról elűzött református lelkész, ÜRMÉNYI Tamás vitte oda. (*I. m.* 64. l.)

⁹ LISZKAY: *I. m.* 33. l.

¹⁰ LISZKAY: *I. m.* 46. l.

¹¹ Két bejegyzés most is olvasható a kódex 1. lapján: „*Est Andrea' Környei cujus Salus Christus (?) est (?)*”. „*Est Francisci Fornai.*” A debreceni *Series Studiosorum*-ban utána néztem a két névnek, de egyik sem található. Egyébként a „mittit” szót a fenti bejegyzésben úgy is lehet érteni, hogy ifj. HEVESY Sámuel nem tekintette magát a graduál tulajdonosának.

eredeti, a mostani kötés előtti táblájára, vagy valamelyik, azóta elveszett lapjára. Egyébként a győri és magyaróvári reformátusok közötti szoros kapcsolatok szinte kizárják, hogy HEVESY Sámuel bejegyzésében az Óváriensis jelzót a Szatmár megyei Óvárra vonatkoztassuk. Graduálunk darabjait 1674-ig minden valószínűség szerint a magyaróvári Kistemplomban¹² énekelték.

Az első benyomás az ÓG és a BK összehasonlításakor a két graduál írásának hasonlósága. Amit VOLF György a BK írásának jellemzésekképpen megállapított, az az ÓG-ra is pontosan illik: az utóbbi írása is „figyelemre méltó szép” és az ÓG leírója is „nagy rideg újgót” betűket használ.¹³

Mindkét kódexben teljesen egyforma marginális vonalozást találunk, mégpedig — a kéziratok jelenlegi, vagyis a könyvkötő által körülvagott állapotában — a lapok szélétől befelé körülbelül 13 mm-rel kezdve mindkét oldalon két függőleges határvonalat egymástól mintegy 5 mm távolságban. A versszakkezdő nagybetűk középpontja mindkét kódexben a belső függőlegesre esik.

Mint hogy a jelen dolgozatnak zenetörténeti célja nincsen, a kódexek hangjegyeiről csak annyit, hogy mindkettőben ugyanazok a szövegek vannak hangjegyekkel ellátva, és a próbaképpen kiválasztott darabok négy vonalra írt hangjegyekből álló kottái mindkettőben lényegileg azonosak.

Mindkét kézirat „félkész” állapotban került használatba, és ez a körülmény jellemző vonása a közös leíró munkamódszerének. Először nyilván a szövegekkel és a kottákkal készült el; a nagy kezdőbetűk beírását, illetve kidolgozását későbbre halasztotta, majd pedig helyenként el sem végezte. Így az iniciálé egyformán hiányzik mindkét kódex 11. és 23. lapján, egyébként pedig, amennyiben mindkét kéziratban megvan a megfelelő nagy kezdőbetű, köztük rendszerint csak a kidolgozottság fokában van a különbség, a betűk váza és rajza ugyanaz. Az is előfordul, például a 8. lapon, hogy a kezdőbetű mindkettőben egyformán vázlatos, vagy pedig hogy teljesen azonos rajzú, díszítésű és kidolgozottságú, mint például a 26. lapon. A megfelelő kezdőbetűk rajza mindkét kódexben annyira egyforma, hogy szerintem csak egy kéztől származhatnak. Ebből a szempontból legjellemzőbb példának a 14. lapon található nagy C iniciálét tartom, noha az ÓG betűje egy kicsit kidolgozottabb mint a BK-é.

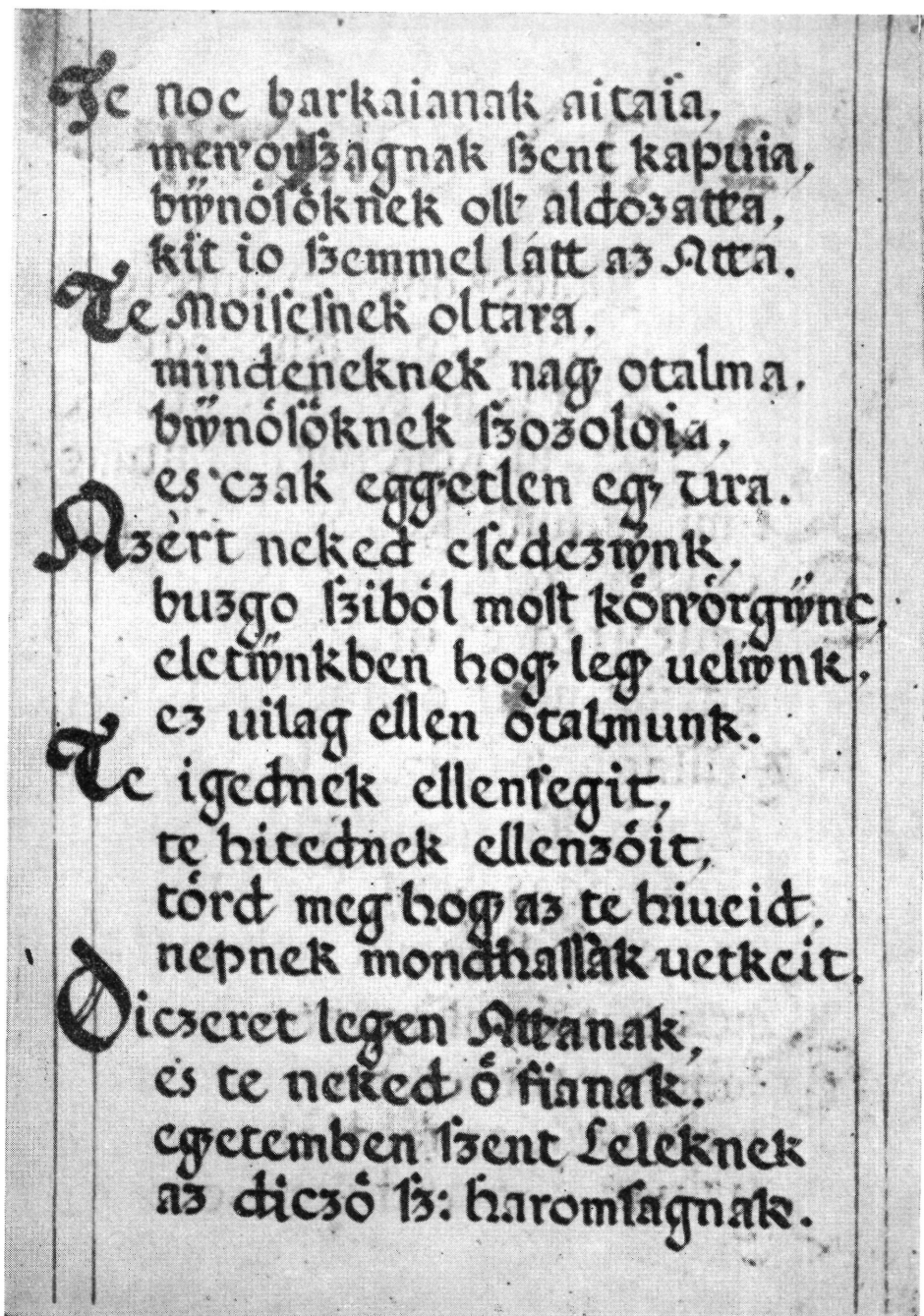
Rendkívül jellemzőnek tartom a feliratok hiányát a BK 164. és 165. lapjain és még inkább azt a módot, ahogy a hiányzó, üresen hagyott helyű feliratokat az ÓG-ból pótolni tudjuk. Amikor 1957-ben a *Nyelvemléktár* nyomtatott szövegében az ünnepi versiculusokat vizsgáltam, nem tudtam megérteni, miért szerepelnek a nyilvánvalóan nem-karácsonyi jellegű versiculusok is az *In die nativitatis* felirat alatt. A nyomtatott szövegkiadásból ugyanis nem tűnik ki, hogy a BK „félkész” kéziratában itt üresen maradt azoknak a feliratoknak a helye, amelyek az ÓG megfelelő helyén (64—65. l.) pontosan megvannak. Ha az ÓG-ból ezeket átírjuk, egyszerűen rend támad itt a BK nyomtatott kiadásában.

Visszont az ÓG 59. lapján, ahol az *att'am elöt* szavakkal megszakad a szöveg, a folytatást a BK megfelelő helyéről lehet beírni.

A két kódex első 46 lapjának tartalma teljesen megegyező. Itt az 1., 2., 12., 17., 21—27., 33—34. lapokon a betűtükör is azonos. Egyébként csak egy-

¹² LISZKAY József idézett művében közli a magyaróvári protestánsok egyezségét, amely szerint a magyarok a kisebb templomot használják. 163. l.

¹³ *Nyelvemléktár*. XIV. kötet. XVIII. l.

1. ábra. A Batthyány-kódex 13. lapja

Te Noe barkaiának aitaia
 men'országának szent kapuia,
 bűnösöknek ol' aldosatta,
 kit io szemmel lat az Atya.
 Te Moisesnek oltara,
 mindeneknek nagy otalma,
 bűnösöknek szoszoloia,
 es csak egyetlen eg' ura,
 mert neked eledeszünk,
 buzgo sziböl most kőörögvűnc,
 életünkben hog' leg' velűnc,
 es világ ellen otalmunk
 e igednek ellenlegit
 te hitednek ellenzdit
 tört meg hog' az te hiueid,
 nepnek mondhaslac uetkeid.
 iczeret legyen Atyának,
 es te neked ő fiának
 eggetemben is: Leleknek,
 az dicző szent háromságnak.

2. ábra. Az Óvári-kódex 13. lapja

két sornyi az elcsúszás. A 43. és 44. lapok alján még a szavak elválasztása is egyformán történik.

Az *ÓG*-nak a 49. lappal kezdődő része a *BK* megfelelő részénél sokkal hiányosabb, és a meglévő íveket — valószínűleg a bekötéskor — más sorrendben állították össze, mint a *BK*-ben. Így a *BK* 47—160. lapjain található szöveg az *ÓG*-ból hiányzik. A *BK* 161—169. lapjain található szöveg ismét teljesen megfelel az *ÓG* 61—69. lapjain található szövegeknek. Itt találjuk a responsoriumokat és a benedictiókat. Itt már a betűtükör egyik lapon sem egyezik, de a benedictiók után következő verso lap mindkettőben üres (170. = 70. l.). Ezután következnek az antiphonák pontos egyezéssel (*BK* 171—195. l. = *ÓG* 71—95. l.), A 171. (71.) és 172. (72.) lapokon a betűtükör is egyezik.

Itt lehet megjegyezni, hogy a *Spáczay-graduál*ban található LUDOVICUS-féle antiphonákból¹⁴ mindkét kódex csak kettőt vesz fel.¹⁵

A *Batthyány-kódex* 195. lapjának alján kezdődnek az *antiphonae communes*, amelyeknek szövege teljesen megegyezik az *ÓG* 49—59. lapjain levő szöveggel. Ebben a részben sem egyezik pontosan a betűtükör, de az eltérés általában csak néhány sornyi. A *BK* 206. és az *ÓG* ennek megfelelő 60. lapja egyformán üres.

A *BK* 207—351. lapjainak megfelelője ismét hiányzik az *ÓG*-ból. A *BK* 351. lapjának körülbelül a közepén kezdődik (külön felirat nélkül) az az *Invitatorium natale*, aminek az *ÓG* 97. lapján felül kezdődő szöveg felel meg. Itt a párhuzamosság és egyezés a 356. l. közepéig, illetve a 102. l. felső részéig tart.

Ezután következik az eddigi legnagyobb eltérés a két kódex között. A *BK* ugyanis az előbbi ádventi vagy karácsonyi prózát mindjárt a *Prosa Paschatis*-szal folytatja, míg az *ÓG*-ban a *Kyrie puerorum ante passione canenda*, majd a *Máté-passió* következik. Az utóbbi előtt a *BK*-ben még mintegy 35 lapnyi szöveg van. Lehetséges, hogy itt az *ÓG* eredetileg is rövidebb volt, — talán a megrendelő kérte bizonyos darabok elhagyását.¹⁶ De — legalább is részben — az *ÓG* későbbi megcsönkulása is magyarázhatja ezt az eltérést.

A *Máté szerinti passió* mindkét kódexben megvan (*BK* 393—438. l. = *ÓG* 104—152. l.). Érdekes eltérés, hogy a *BK* díszes kezdőbetűje itt *M : Mi Urunk Jesus Christusnac*, az *ÓG*-ban *A : Az mi Urunk Jesus Christusnac*. De további különbségek is vannak, amelyekről alább lesz szó.

A passió után a *BK*-ben rögtön JEREMIÁS siralmi következnek (a *Jeremiás siralmi* c. ószövetségi könyv 1—4. fejezete). Ezek az *ÓG*-ból hiányoznak; itt a passió szövege után új lapon (153.) felül *Oratio Jeremiae* felirat alatt JEREMIÁS siralmainak 5. fejezete következik, ami viszont a *BK*-ből hiányzik. Lehet, hogy eredetileg megvolt, és az sem lehetetlen, hogy JEREMIÁS imádsága

¹⁴ Az a sejtésem, hogy a *Spáczay-graduál*ban *Antiphonae Ludovicanae* felirat alatt közölt „előljáró versek” (HUSZÁR Gál fordítja így az antiphonákat) egy olyan, ma már nem ismert antiphonariumból valók, amelyet SZEGEDI Lajos készített.

¹⁵ A 2. és 3. böjti antiphona. Mindkét kódexben betűszerinti egyezéssel. Érdekes az elsőben a „*tükszokoron*” kifejezés (galli cantu; Márk ev. 13: 35), úgy, mint a *Müncheni kódex*ben.

¹⁶ HARSÁNYI István (*I. m. uo.*) közöl egy érdekes levelet, amelyben a megrendelő megszabja, hogy a graduál csak négy konc terjedelmű legyen, és azt is megírja, hogy mi ne legyen benne. Ld. alább is a 27. jegyz.

az *ÓG*-ban is eredetileg a lamentációk után következett, és csak a kézirat be-
kötésekor került jelenlegi helyére.

A két kódex helyesírása ugyanazokat a sajátságokat mutatja. Ennek részletes bemutatása igen sok helyet követelne, és magában véve még nem bizonyítaná a két kódex készítőjének azonosságát, mert hiszen két kortársról is fel lehet tételni, hogy helyesírásukban több-kevesebb következetességgel ugyanazokhoz a szabályokhoz alkalmazkodnak. Ezért a továbbiakban inkább azokra az egészen markáns ortográfiai egyezésekre hívom fel a figyelmet, amelyeket a két kódex egymásnak megfelelő szavaiban találhatunk.

KNIEZSA István megállapítja, hogy az *sz* jel „Általánossá csak a protes-
tantizmussal vált, ami nyilvánvalóan bizonyítja, hogy a németből van átvéve.
Így nem feltűnő, hogy ez a jel kódexeinkben éppen a magyar protestantizmus
egyik korai emlékében, a Batthyányi K.-ben jelentkezik rendszeresen, minden-
esetre azonban még a hagyományos *z* jel mellett”.¹⁷ Ugyancsak KNIEZSA
István szerint az utóbbi eset, vagyis a *z* jel használata az *sz* helyett a *BK*-ben
ritkábban fordul elő.¹⁸ Ezt VOLF György is a régebbi helyesírás maradványá-
nak tartja.¹⁹ Íme néhány feltűnő egyezés a *z* jel archaikus használatában:

<i>BK</i>	<i>ÓG</i>
<i>zűz</i> , 9., 10. l.	ugyanott, ugyanúgy
<i>Szozoloia</i> , 13. l.	„ „
<i>zűztől</i> , 19. l.	„ „
<i>elz</i> , 28. l.	29. l., „
<i>zerent</i> , 162. l.	62. l., „
<i>zűznec</i> , 164., 167. l.	64., 67. l., „
<i>ziuűnkbe</i> , 165. l.	65. l., „
<i>tiztelic</i> , 164. l.	64. l., „

Szintén VOLF György szerint a *BK*-ben már rendes az *sz*, de új voltát
elárulva még nem állapodott meg egészen, amennyiben gyakran szükségtelenül
a *z* hangot is jelöli.²⁰ Néhány példa:

<i>BK</i>	<i>ÓG</i>
<i>veszerlesz</i> , 5. l.	ugyanott, ugyanúgy
<i>nesz</i> , 5. l.	„ „
<i>neueszed</i> , 9. l.	„ „
<i>őszueg'eket</i> , 41. l.	„ , <i>őszuedg'eket</i> .

További jellegzetessége a *BK* helyesírásának, hogy a *cs* hangot helyen-
ként *ts* jeggyel fejezi ki.²¹ Talán elég lesz, ha csak 4 lapról veszünk példákat:

<i>BK</i>	<i>ÓG</i>
<i>vilagosíts</i> , 6. l.	ugyanott, ugyanúgy
<i>reszesíts</i> , 7. l.	„ „
<i>giogíts</i> , 162. l.	62. l., „
<i>vilagosíts</i> , 163. l.	63. l., „

¹⁷ *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1952. 161. l.

¹⁸ *I. m.* 134. l.

¹⁹ *I. m.* XLI. l.

²⁰ *I. m.* uo.

²¹ VOLF: *I. m.* uo.; KNIEZSA: *I. m.* 134. l.

termelet engedget fellegetes :

Hog az korokat betegetek, te meg
uigalstallad fellegetes Uir Isten, te:

Hog mind az gyermek szülöknek
boddog születt engedgy fellegetes:

Hog az szegen fogtokat az pogan
kezből, te meg szabadi csad fellegetes:

Hog az ördögöt az mi ellensegün

3. ábra. A Batthyány-kódex 43. lapja

43.

termelet engedged, fellegetés

og az korokat betegeket, te meg
vigasztaltad fellegetés

og mind az gyermek szülőknek
beteg szülést engedeg, fellegetés:

og az szegen foglokat az pogán
kezből, te meg szabadítottad felle!

og az ördögöt az mi ellenségn

4. ábra Az Óvári graduál 43. lapja

Itt meg kell jegyezni, hogy a felsorolt igékben a *ts* nem az etimologikus elv alkalmazásának következménye,²² mert hasonló esetekben mindkét kódex szövegében a gyakoribb *cz* jelet is megtaláljuk. Hogy a már felsorolt 162—163. lapokon (ÓG 62—63. l.) maradjunk, a *giogits* és *vilagits* mellett van *zabadicz* (az ÓG-ban: *szabadits*) és *idueziz* ze is.

De vannak még érdekesebb ortográfiai egyezések is. VOLF György megállapítja, hogy „az *u* hang annyiban van megkülönböztetve a *v* hangtól, hogy következetesen *u*-val van jelölve; talán egyetlen kivétel *Vrr* (= úr, 46. l.)”²³ Ha ugyanitt fellapozzuk az ÓG-t, ugyanezt a szót így találjuk: *Vr*. Ugyancsak VOLF György szerint a *j* hang kifejezésében igen ritkán akadunk a régebbi ortográfia *y*-jára. Erre két példát említ: *uy*, 1., 20. l. Ugyanezt a szót az ÓG-ban is ugyanazokon a helyeken ugyanezzel a helyesírással találjuk. VOLF György azt mondja, hogy a BK-ben a kétjegyű betű teljes kiírására alig van példa; egyszer előfordul *nyis* (5. l.) Az ÓG 5. lapján: *nys*. VOLF György írja: „Csak elvétve találkozunk szóbelsei *v*-vel, gyakrabban szóelei *u*-val.” Ha csak az első lapokról vett példákat vesszük, a következő érdekes egyezéseket találjuk:

BK	ÓG
<i>evangelionnak</i> , 1. l.	ugyanott, ugyanúgy
<i>ualhassuk</i> , 2. l.	” ”
<i>uoltat</i> , 4. l.	” ”
<i>uenni</i> , 6. l.	” ”

Mindezeket a példákat tovább lehetne felsorolni. Természetesen különbségek is vannak. Ezeket nagy részben a helyesírás következetlensége magyarázza: gyakran egyetlen himnuszon belül is ugyanaz a szó többféle helyesírással szerepel. De olyan különbség is van, amiben bizonyos következetesség mutatkozik. Ilyen természetű különbség látszik a két kódex között a szókezdő *v* hang esetében. Erre a különbségre később vissza fogunk térni.

De még a helyesírási egyezéseknél is érdekesebbek azok a rövidítésbeli és írástechnikai sajátágok, amelyeknek egyforma előfordulása szerintem csak úgy magyarázható, ha feltételezzük, hogy mindkét kódexet ugyanaz a kéz írta.

Így feltűnő mindjárt mindkét kódex első lapján az *evangelion* szó két részének hosszú felső vízszintes vonással való összekötése így: *Evang⁻eliomnak*. A 2. lapon ugyanígy köti össze a leíró az *Ig⁻az* szót. Hasonló esetek később is vannak. Ezeket nem lehet a véletlenel magyarázni, sem pedig úgy, hogy két különböző másoló ugyanazt az alapszöveget tartotta szem előtt.

Vagy például merő véletlen volna, hogy a 2. lapon mindkét kódexben csak a „hitedet” szóban találjuk a kis deltához hasonló *d* betűt, egyébként mindenütt a ma is használt *d*-t?

Vagy hogy a 28. lapok első, hangjegyzelt sorában mindkét kéziratban ugyanaz a két szó van rövidítve és mindkettő pontosan egyformán: „*Chrst’l veszē*”?

Vagy hogy a pünkösdi versiculus első sorában (165. = 65. l.) mindkét graduálban egyformán van rövidítve a *ziu^{wn}ke* szó?²⁴

²² VOLF: *I. m.* XLII. l.

²³ VOLF: *I. m.* XLII. VOLF további megállapításai is: *i. m.* XLI—XLII. l.

²⁴ A 31. lapon például két jellegzetes rövidítés is egyformán, a 163. (= 63.) lapon a *Vilagosits* kezdetű sorban nem kevesebb, mint 4 szó rövidítése egyezik. De ezeket a példákat még sokáig lehetne szaporítani.

Fentebb már jeleztem, hogy eltérés van a *Máté-passió* kezdőbetűjében. Itt aztán a sok egyezés mellett érdekes eltérések is vannak. Például a *BK* így közli a pohár feletti szereztetési ige második versét: „*Mert azt mondom ti nektek, nem iszom, ez napsagtul fogua ez szőlőnek nemebol, mind az napiglan, mikoron yandom azt ti veletek uyonna, az en Att'amnak orszagaban.*” Az *ÓG*-ban ez így van: „*Mert azt mondom ti nektek, hog' nem iszom ez szőlőnek vizeben. matul foguan mind az napiglan, mikoron ismet uionnan iszom ti veletek az en fel tamadasomnac ideien.*”

De még érdekesebb az eltérés a *Máté* ev. 26. része 32. és 33. versének visszaadásában. Itt ugyanis a *BK*-ben levő szöveg majdnem teljesen meg-egyezik KÁROLYI Gáspár 1590-ben kiadott *Vizsolyi Bibliájának* szövegével.

Az *ÓG*: „*de mihel'en fel tamadandoc, előtettek meg'ek Galileaba Feleluen pedig szent Peter ezt monda neki: Hog' ha mindn'aian te benned ketelkednek is, de en soha nem ketelkedem*”.

A *BK*: „*De minekutanna fel tamadandok, elől veszek titeket Galileaban. Felele Peter es monda ő nekie. Hog' ha minn'aian meg botrankoznak is te benned, en soha meg nem botrankozom*”.

KÁROLYI Gáspár (1590): „*Minec vtánna pedig fel-tamadandoc, elől-vészlec titeket Galileában. Feleluén pedig Péter, monda nekie: Ha mindnyájan megbotránkoznak is te benned, én soha meg nem botránkozem.*”

A *Vulgata* a 32. vers második felét így fordítja: *prae edam vos in Galilaeam*. KÁROLYI Gáspár és a *BK* azonban nem követik itt a *Vulgátát*, hanem a *proagein* görög igének „előveszek”, „elővezetek” (*producere*) jelentését veszik, amely szintén előfordul az *Újtestamentumban*.²⁵ Vajon azt jelentené ez, hogy a *BK* itt a *Vizsolyi Bibliát* követné? Ezt nem merném állítani. Véletlen egyezésről is lehet itt szó, vagy pedig arról, hogy a *BK* is, KÁROLYI Gáspár is ugyanazt a régebbi fordítást tartották itt szem előtt.²⁶

Más, hasonló eltérések is vannak. A magyarázat szerintem az, hogy ugyanaz a leíró a *BK* passionálisát más alapszövegről másolta, mint az *ÓG*-ét. Ez úgy történhetett, hogy a passionális írása más munkamenetben készült. HARSÁNYI István felhoz egy érdekes példát arra, hogy a graduál-készítő deák műhelyében a passionális-ok mintegy „raktáron vannak”, esetleg külön füzetben, és azokat a megrendelőknak azonnal tudja szállítani.²⁷ Lehetséges azonban, hogy az *ÓG* esetében éppen fordítva volt: a passionális készült egy későbbi munkamenetben.

Itt vethetjük fel a kérdést, hogy a két kódex közül melyik készült először. Olyan tartalmi eltérést, ami a probléma megoldásához segítene, nem találtam. De talán kiindulhatunk abból a helyesírásbeli különbségből, amely a két kézirat között a szókezdő *v* hang jelzésében mutatkozik. Noha vannak olyan esetek is, hogy a *BK*-ben van *v* ott, ahol az *ÓG* *u*-t használ, sokkal nagyobb számmal fordulnak elő azok az esetek, amikor a leíró a *BK* *u*-ját — bizonyára ösztön-szerűen — *v*-re változtatja. Ez a tendencia annyira nyilvánvaló, hogy szerintem felesleges lenne róla egy, a két kódex egészére kiterjedő statisztikát készíteni. Az első 10 lap vizsgálata is világosan mutatja, hogy az *ÓG*-ban a szókezdő *v* hang jelzésére a *v* betű használata következetesebb.

²⁵ *Acta Apostolorum* 12: 6; 16: 30; 17: 5; 25: 26.

²⁶ PÉSTHY Gábornál (1536): „*elewl vezlek tyktekét*”; FÉLEGYHÁZI Tamásnál (1586): „*elől vezlek titeket*”.

²⁷ *I. m.*

BK

uag', 2. 1.
 uele, 4. 1.
 uoltabol, 5. 1.
 uakok uag'unik, 5. 1.
 ueszwnk, 6. 1.
 uilagra, 6. 1.
 uegre, 7. 1.
 uag', 9. 1.
 uegeszik, 9. 1.
 uigasztaltatunk, 10. 1.
 uaria, 10. 1.
 uolt, 10. 1.

ÓG

vag', ugyanott
 vele, „
 voltabol, „
 vakok vag'unik „
 veszwnk, „
 vilagra, „
 vegre, „
 vag', „
 vegeszik, „
 vigasztaltatunk „
 varia, „
 volt, „

Mivel nem vagyok jártas a helyesírás történetében, következtetésemet csak feltételes módban, a következőképpen merem kifejezni: ha ennek a tendenciának a célja az *u* és a *v* hang pontosabb megkülönböztetése, — noha egyelőre csak a szavak kezdetén — vagyis ha az *ÓG* következetesebb felhasználásában közeledést kellene látnunk a modernebb és a könyvnyomtatás révén mindinkább általánossá fejlődő gyakorlat felé, akkor azt mondhatjuk, hogy az *ÓG*-t valamivel későbbben írhatták.²⁸ Hogy a *v* betű használata a szókezdő *v* hang jelzésére miképpen függött össze nálunk Husz János ortográfiai reformjával,²⁹ és hogyan terjedt el a könyvnyomtatás korában:³⁰ olyan kérdések, amelyeknek tárgyalása túlmenne a jelen dolgozat keretein. De talán nem túlságosan merész feltételezés, ha az *ÓG*-nek e ponton való nagyobb következetességében az ortográfiai fejlődés erősebb hatását látom, és ezen az alapon azt mondom, hogy az *ÓG*-t ugyanaz a leíró a *BK* után készítette.

De szerintem még közelebről is meg lehet határozni a két kódex keletkezési idejét. A *BK* leírásának terminus a quo-ját HORVÁTH Cyrill 1560-ra tette azon az alapon, hogy ekkor jelent meg HELTAI Gáspár zsolttárfordítása, amelyből két zsolttár szövegét már a *BK* is átveszi.³¹ Szerintem azonban a terminus a quo-t későbbre kell tennünk. A *BK*-ben ugyanis van egy olyan himnusz, amelynek teljes latin eredetijét sehol máshol meg nem találhatjuk, csak Dr. Andreas ELLINGER jénai orvosprofesszor, a maga korában sem nagyon

²⁸ Az *ÓG* passionalisában még nagyobb a következetesség, mint a kódex több részének helyesírásában.

²⁹ Vö.: KNIEZSA: *I. m.* 152. l. TRÓCSÁNYI Zoltán: *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása*. Bp. 1935.

³⁰ Hogy miért kellett a graduálokat a könyvnyomtatás korában is kézzel írni, annak egyik oka bizonyára az volt, hogy a graduál nem volt „tömegcikk”, a másik oka pedig valószínűleg a szemüvegek ritkasága: egy preszbiópiás lelkész vagy kántor nem igen tudott volna szemüveg nélkül egy nyolcadrét alakú nyomtatott graduálból énekelni. A már említett megrendelő levélben (HARSÁNYI: *I. m.*) ki van kötve, hogy a készülő graduál „írassa szép öreg légyen”. Az *Öreg Graduál* kézírásos eredetije GELEJI KATONA István ajánló levele szerint olyan „képtelen nagy és potrohos” kódex-monstrum volt, hogy egy ember csak nehezen tudta egyik helyről a másikra emelni. — Természetes azonban, hogy a graduál-készítők, még ha igen régi szövegekből dolgoztak is, nem tudták magukat kivonni a korabeli nyomtatott könyvek helyesírásának hatása alól.

³¹ *Egyet. Philolog. Közl.* 1908. 245. l.

ismert, de aztán teljesen elfelejtett³² újlatin költő emendált himnuszainak gyűjteményében, amely 1578-ban látott napvilágot.³³ Erre a debreceni kollégiumi Nagykönyvtár birtokában levő *Spáczai-graduál* hívja fel a figyelmünket, amelynek 83. lapján a szóban forgó virágvasárnapi himnuszt a következő felirat alatt találhatjuk: *Hymnus in dominica palmarum doctoris Andr Ellingeri Magno salutis gaudio la'tetur*.³⁴ Ugyanezt a himnuszt a BK 55—57. lapjain is olvashatjuk. A szöveg középkori latin eredetijét már HORVÁTH Cyrill is azonosította, de ő csak egy rövidebb variánst talált, és feltételezte, hogy az ezen túlmenő magyar szövegtöbbség a protestáns átdolgozó hozzáköltése.³⁵ Ámde a nagyobb hymnológiai gyűjtemények³⁶ egy hosszabb variánst is közölnek, amelynek figyelembevételével a magyar szövegben már csak egy olyan versszak marad, aminek nincsen meg a középkori eredetije. ELLINGER kijavított himnuszában ez a versszak is megvan és ennek megfelelően a BK-ben is

ELLINGER:

*Divina cui cingit latus
Modestia et benignitas
Salusque pone principis
Sui premit vestigia*

BK:

*Vele uag'on Istensege
mondhatatlan nag' keg'elme,
io uolta iduezítése
mert ő mind ezeknek feie.*

Noha teljesen valószínűtlennek tartom, hogy ennek a strófának is előkerüljön a középkori eredetije, szerintem van egy még erősebb bizonyíték arra, hogy a magyar fordító ELLINGERT követte. Van ugyanis a magyar himnuszban két olyan versszak, ami csak az ELLINGER által emendált szöveg alapján jöhetett létre.

A középkori szöveg:

*Rex ecce tuus humilis
Noli timere, veniet:
Pullo iugalis residens,
Tibi benignus patiens.*

ELLINGER:

*Noli timere, rex tibi
Mansuetus en tibi venit
Pullo iugalis insidens,
Mortalium mitissimus.*

³² A Johann Heinrich BEDLER kiadásában megjelent *Grosses und vollständiges universal Lexicon aller Wissenschaften und Künste* (1734) c. munkában ez van róla: „Lipsius hat von ihm geurtheilt, er sey ein grosser und Grund-gelehrter Mann, aber unter seinen Landes-Leuten fast unbekannt gewesen” (909. l.). Talán jellemző, hogy a jénai egyetem könyvtárában jelenleg egyetlen egy műve sem található (néhai KARL HEUSSI professzor közlése). ELLINGER virágvasárnapi énekéről írtam egy részletesebb dolgozatot, amely jelenleg sajtó alatt van.

³³ *Hymnorum Ecclesiasticorum ab Andrea Ellingero V. Cl. emendatorum libri III etc.* Francofurti ad Moenum.

³⁴ Éppen ez a lap van lefényképezve CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallami*, Bp. 1958. c. könyvében (349. l.).

³⁵ *A Batthyány-Codearól*. Irod.-tört. Közl. 1905. 390. l.

³⁶ DANIEL: *Thesaurus hymnologicus*. Lipsiae, MDCCCLV. I. köt. 179. l. WACKER-NAGEL: *Das deutsche Kirchenlied* . . . Leipzig, 1863—1876. I. köt. 74. l. DREVES: *Analecta Hymnica Medii Aevi*. II. köt. 1908. 73. l. — A himnusz rövidebb alakja a XIV—XV. századból származó jászóvári, téti és leleszi premontrei breviáriumokban is benne van. LD. RADÓ: *Répertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans les bibliothèques publiques de Hongrie*. Bp. 1945. 41. l.

A BK-ben ez így van:

*Ne fel' mert ime te neked,
az te kirall'od jön neked,
szamar uemhe telepedet
mutatuan nag' szeledseget*

Amint láthatjuk: „szeledségről” — *mansuetus, mortalium mitissimus* — csak ELLINGER szövegében van szó!

A másik versszak:

A középkori szöveg:

*Quidam solutis propriis
Viam tegebant vestibus,
Plurisq[ue] flore candido
Iter parabant domino.*

ELLINGER:

*Quidam solutis cingulis
Viam tegebant vestibus
Pluresq[ue] flore candido
Sternunt iter regi Deo.*

A BK szövege:

*Nemell'ek ruhazatt'okkal,
Christus utat meltosaggal,
nemell'ek hintik agakkal,
kiralt tisztelik azokkal.*

Láthatjuk: csak ELLINGER mondja, hogy az útat „hintik” (*sternunt*), és csak ő mondja KRISZTUST királynak.

Azután még egy fontos körülmény: a BK-ben levő magyar himnusz éppen úgy elhagyja a *Ramos virentes* kezdetű középkori versszakot, mint ELLINGER.

A *Spáczay-graduál* felirata tehát a BK esetében is helyesnek bizonyul.

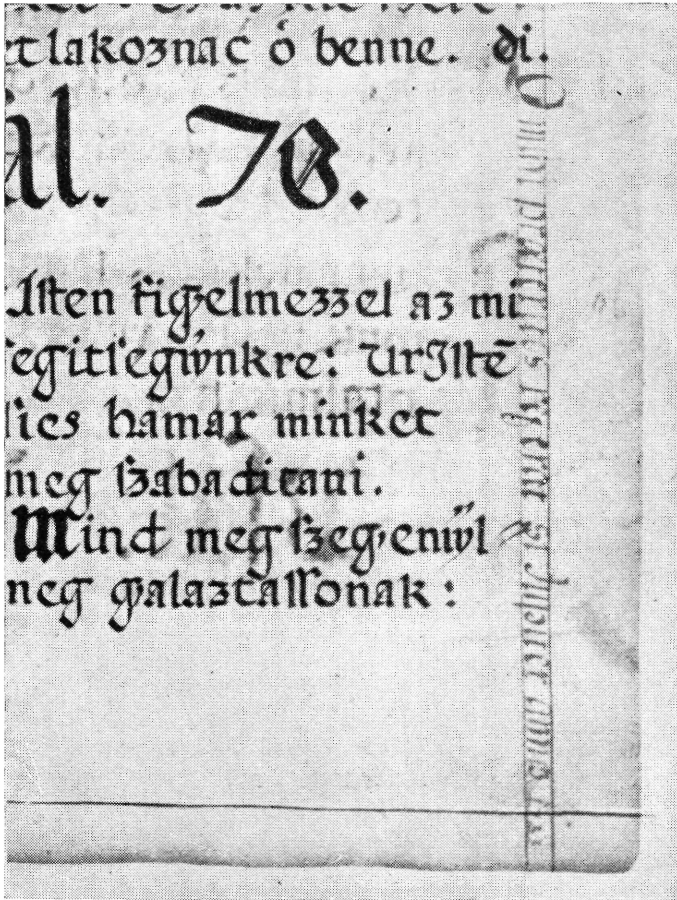
Csupán egyetlen ellenérvet lehetne felhozni: VOLF György megállapítását, hogy a BK 273. lapján a külső két határvonal közé lábbal befelé be van írva egy hexameter, majd utána az 1563-as évszám. VOLF György ezt írja: „Ez évszámiban a 5 azzal a némileg 7-hez hasonló, a 6 pedig azzal a horpadt hátú jeggyel van írva, mely a XVI. századból minden palaeographus előtt ismeretes. Mikor e bejegyzés belekerült, a codexnek már készen kellett lennie”.³⁷ Én a BK gyulafehérvári eredetijét nem láttam. A fényképen látható szám annyira elmosódott, hogy olvashatatlanak tartom. SZABÓ T. Attila írja, hogy SEPRŐDI János, aki az eredeti kódexet látta, tévesnek mondja VOLF Györgynek azt az állítását, hogy a kódexben az 1563-as bejegyzés előfordul; szerinte az a bejegyzés 1733-at ad.³⁸ De még ha elfogadjuk is, hogy a számot XVI. századbeli kéz írta be, és az tényleg 1563-nak olvasandó, ebből szerintem még mindig nem következik, hogy az a beírás dátuma akar lenni. A kódexben későbbi firkálások mellett más hexameter-gyakorlat is van,³⁹ és az is elképzelhető, hogy

³⁷ I. m. XXXI. l.

³⁸ *Kézíratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században.* Zilah, 1934. 64. l.

³⁹ 84. l.

aki így sóhajtott fel: *O mihi praeteritos referat si Jupiter annos*, az a már régen „elmúlt esztendő” valamelyikére gondolt, talán életének egyik boldog esztendőjére. Vagyis ez a beírt szám nem ad biztos támpontot a kódex keletkezésének idejére nézve. A biztos támpont — még pedig mint terminus a quo — Dr. ELLINGER himnuszgyűjteményének megjelenési éve: 1578.

5. ábra. A Batthyány-kódex 273. lapjának alsó része.
A függőlegesek közé beírt sor végén a kérdéses évszám

A terminus ad quem megállapításához szintén a jénai rector-professor himnusza adja kezünkbe a kulcsot. Ez a himnusz ugyanis a tartalmánál fogva nyilván fiatalabb *Ráday-graduál*ban is benne van. A *Ráday-graduál*t pedig, amint ezt HARSÁNYI István meggyőzően bizonyítja,⁴⁰ 1607 előtt készítették. De természetesen nem feltétlenül szükséges, hogy mind a két kódex keletkezési

⁴⁰ I. m.

idejét a XVII. századba tegyük. Sőt, ha figyelembe vesszük azokat a nyomós érveket, amelyeket VOLF György a *BK* régisége mellett felhoz, valamint azokat a különbségeket is, amelyek a kétségtelenül későbbi eredetű kódexek és a *BK* között fennállnak, akkor feltételezhetjük, hogy a *BK*-et mindenesetre 1578 után, de még a XVI. század folyamán írták.

A *BK* papírjának vízjegyét nem ismerem. Az *ÓG* alapszövege kétféle papírjának vízjegyei eléggé kivethetők. Próbáltam is azonosítani azokat BRIQUET műve⁴¹ alapján, de sikertelenül. Valószínűnek tartom, hogy egy, e téren szakértő kutató a két kódex vízjegyeinek vizsgálata alapján még közelebről meg fogja tudni állapítani az ugyanazon kéztől származó két kódex keletkezésének idejét.

Mindebből természetesen még világosabban kitűnik, hogy HUSZÁR GÁL nem használhatta az *ÓG*-t, mert még az annál előbb készült *BK* is HUSZÁR GÁL 1574-i komjáti énekeskönyve után, sőt HUSZÁR GÁL 1575-ben bekövetkezett halála után jött létre. Így az első ránkmaradt magyar protestáns graduál nem is a *BK*, hanem egy nyomtatott mű: HUSZÁR GÁL 1574-ben megjelent énekeskönyve.

SÁNDOR CZEPLÉDY: DER GEMEINSAME SKRIPTOR DES BATTHYÁNY KODEX UND DES ÓVÁRER GRADUALS

Die inhaltliche Verwandtschaft der mit den Namen *Batthyány-Kodex* und *Óvárer Graduale* bezeichneten frühen protestantischen liturgischen Handschriften war früher schon bekannt. Nun vergleicht aber der Verfasser die Schrift der beiden Manuskripte miteinander und stellt fest, daß beide Gradualien von ein und derselben Hand herrühren.

In der *Óvárer Graduale* genannten und später zu einem Band vereinigten Sammelhandschrift ist uns nur ein Teil des ursprünglichen Graduals erhalten geblieben, u. zw. auf Bl. 1—46 und 49—159.

Die Ähnlichkeit der Schrift in beiden Handschriften fällt sogleich ins Auge. Beide Gradualien weisen eine ziemlich derb geformte gotische Buchschrift auf. Hier wie dort ist die Randlinierung vollkommen gleich ausgeführt. Verfasser geht auf die paläographische Untersuchung der Notenschrift nicht ein, stellt aber fest, daß in den zwei Handschriften dieselben Texte mit Noten versehen sind und dass die im Vierliniensystem geschriebenen Noten der probeweise ausgewählten Stücke im wesentlichen übereinstimmen. Weder in dem einen, noch in dem anderen Kodex ist die Schrift bis ins Einzelne durchgearbeitet. Besonders fällt auf, daß die großen Anfangsbuchstaben stellenweise fehlen oder nur skizziert sind. Die Zeichnung der einander entsprechenden Initialen gleicht einander in beiden Handschriften derart, daß sie, der Meinung des Verfassers nach, nur von derselben Hand herrühren können. Auf zahlreichen Seiten der beiden Manuskripte ist auch der Schriftspiegel identisch: die Zahl und Anordnung der Buchstaben ist die gleiche. Auch die Rechtschreibung weist gemeinsame Merkmale auf. Die von György VOLF und István KNIEZSA hervorgehobenen orthographischen Eigentümlichkeiten des *Batthyány-Kodex* sind auch im *Óvárer Graduale* zu finden, u. zw. in den einander entsprechenden Wörtern der gleichen Lieder. Der Verfasser weist auch auf einige schrifttechnische Entsprechungen hin; so ist z. B. auf Bl. 1 und 2 die Trennung der Wörter «Evang-eliomnak» und «Ig-az» dieselbe. Die Abkürzungen der beiden Handschriften weisen ebenfalls identische Eigentümlichkeiten auf.

Immerhin besteht aber auch ein bemerkenswerter Unterschied in der Orthographie der beiden Manuskripte. Während nämlich der *Batthyány-Kodex* den *v*-Laut häufig mit dem Buchstaben *u* wiedergibt, nähert sich das *Óvárer Graduale* offensichtlich dem modernen Usus, indem es den Buchstaben *v* viel konsequenter verwendet. Hieraus schließt der Verfasser, daß das *Óvárer Graduale* später niedergeschrieben wurde als der *Batthyány-Kodex*.

⁴¹ *Les Filigranes*. 2. éd. Leipzig, 1923.

Die Tatsache, daß die beiden Werke von ein und derselben Hand herrühren, wirft neuerlich die Frage auf, wann der *Batthyány-Kodex* entstanden ist. Bisher war man der Ansicht, daß dieses ungarische Sprachdenkmal aus der Mitte des XVI. Jahrhunderts stammt. Das *Óvárer Graduale* hingegen wurde, wie aus dem Wasserzeichen des Papiers hervorgeht, zu Beginn des XVII. Jahrhunderts kopiert. So wäre zwischen der Entstehungszeit der zwei Handschriften fast ein halbes Jahrhundert verstrichen — ein unwahrscheinlich langer Zeitraum — wenn beide Manuskripte von der gleichen Person geschrieben sein sollen. Der Verfasser konnte jedoch feststellen, daß das lateinische Original eines der Gesänge des *Batthyány-Kodex* (*Magno salutis gaudio laetetur omne saeculum . . .*) in der Form, die dem ungarischen Text entspricht, nirgendwo anders zu finden ist als in der 1578 erschienenen, die emendierten Hymnen des Jenaer Universitätsprofessors und neulateinischen Dichters Andreas ELLINGER enthaltenden Sammlung (*Hymnorum Ecclesiasticorum ab Andrea Ellingero . . . emendatorum libri III . . .* Francofurti ad Moenum. Cf. DREWES; *Analecta Hymnica Medii Aevi*. II. vol. 73. p.). Der terminus a quo ist daher das Jahr 1578. Das genannte Kirchenlied ermöglicht auch die Festlegung des terminus ad quem. Dieses findet sich nämlich in ganz gleicher Form auch in einem anderen protestantischen liturgischen Manuskript, das nachweislich jünger ist als der *Batthyány-Kodex*, in dem vor 1607 entstandenen *Ráday-Graduale*. Demnach muß der *Batthyány-Kodex* in der Zeit zwischen 1578 und 1607, und zwar — wie aus dem Obigen hervorgeht — vor dem *Óvárer Graduale* geschrieben worden sein.

Wenn aber der *Batthyány-Kodex* nicht aus der Mitte des XVI. Jahrhunderts stammt, so gilt nicht mehr dieses Manuskript als das älteste uns überkommene ungarische protestantische Graduale, sondern ein im Druck erschienenenes Werk: das 1574 herausgegebene Gesangbuch des Gál HUSZÁR.